

“निर्वाण” उपन्यासको समाज भाषिक अध्ययन

“निर्वाण” उपन्यासको समाज भाषिक अध्ययन

कोमल धामी

क्याम्पस क्रमाङ्क : ८५

परीक्षा क्रमाङ्क : २६८०००९/२०७३

त्रि.वि. दर्ता नं : ९-२-४३३-८६-२००८

त्रिभुवन विश्व विद्यालय शिक्षा शास्त्र सङ्काय अन्तर्गत
काठमाडौं शिक्षा क्याम्पस स्नातकोत्तर तह
दोस्रो वर्षको नेपा.शि. ५९८ पाठ्यांशको
आवश्यकता पुरा गर्ने प्रयोजनार्थ
प्रस्तुत

शोधपत्र

२०७५/२०१८

काठमाडौं शिक्षा क्याम्पस
रामशाह पथ, काठमाडौं

- कोमल धामी

२०७५

शोध निर्देशकको सिफारिस पत्र

त्रिभुवन विश्व विद्यालय शिक्षा शास्त्र सङ्काय अन्तर्गत नेपाली भाषा शिक्षा विभाग एम.एड. दोस्रो वर्षको छात्रा कोमल धामीले 'निर्वाण' उपन्यासको समाज भाषिक अध्ययन शीर्षकको शोधपत्र मेरो निर्देशनमा रही तयार गर्नु भएको हो । परिश्रमपूर्वक तयार पार्नु भएको यस कार्यप्रति म सन्तुष्ट छु र यसको आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि सिफारिस गर्दछु ।

.....

डा. डिल्लीराम रिमाल

शोध निर्देशक

मिति :

शोधपत्र मूल्याङ्कन समितिको स्वीकृति पत्र

त्रिभुवन विश्व विद्यालय शिक्षाशास्त्र सङ्काय नेपाली भाषा शिक्षा विभाग अन्तर्गत नेपाली विषयको स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको नेपा.शि. ५९८ पाठ्यक्रमको प्रयोजनका निम्ति यस सङ्काय तर्फकी छात्रा कोमल धामी द्वारा 'निर्वाण' उपन्यासको समाज भाषिक अध्ययन शीर्षकमा तयार गरिएको शोधपत्र नेपाली शिक्षा विषयमा स्नातकोत्तर उपाधिका लागि उचित ठहरिएकाले स्वीकृति प्रदान गरिएको छ ।

शोध मूल्याङ्कन समिति

क्र.सं.	नाम	हस्ताक्षर
१.	प्रा. महेश्वर न्यौपाने (विभागीय प्रमुख)	.....
२.	डा. श्रीप्रसाद कँडेल (शोधविशेषज्ञ)	.....
३.	डा. डिल्ली राम रिमाल (शोध निर्देशक)	.....

मिति :

कृतज्ञता ज्ञापन

प्रस्तुत शोधपत्र एम.एड. नेपाली दोस्रो वर्षको नेपा.शि. ५९८ पाठ्यांशको समाज भाषिक अध्ययन शीर्षकमा तयार गर्न शोध शीर्षक छनोटदेखि सामग्री सङ्कलन परिमार्जन र परिष्कृतिका साथै पूर्णता प्राप्त नगर्ने बेलासम्म उचित सल्लाह तथा मार्ग निर्देशन प्रदान गर्न हुने शोध निर्देशक आदरणीय गुरु डा. डिल्लीराम रिमालज्यूप्रति सर्वप्रथम हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु।

शोधप्रस्ताव लेखनदेखि नै आफ्ना अमूल्य सुझाव तथा सल्लाह दिई उत्प्रेरित गर्नुहुने विभागीय प्रमुख प्रा.महेश्वर न्यौपानेप्रति म आभारी छु। शोधपत्र लेखनको क्रममा निरन्तर रूपमा सल्लाह सुझाव दिनुहुने समादरणीय गुरुहरू उप.प्रा.डा. दिनेश घिमिरे, श्री शिवप्रसाद तिमिल्सिना, श्री चूडामणि पाण्डे, श्री तिलक रावत लगायत नेपाली भाषा शिक्षा विभाग अन्तर्गत प्राध्यापनरत सम्पूर्ण गुरुवर्गप्रति हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु।

साथै यो शोधपत्र तयार गर्ने सन्दर्भमा शिक्षा शास्त्र सङ्कायको पुस्तकालयले पुऱ्याएको सहयोगप्रति आभार व्यक्त गर्दछु। अध्ययनका क्रममा जन्मदेखि नै शिक्षा आर्जनमा प्रेरणा दिदै आफू निरन्तर परिश्रमको रगत र पसिनामा रहेर विश्व विद्यालय तहसम्म ल्याउन सफल मेरा पुजनीय पिता अमरसिंह धामी र ममतामयी माता पार्वतीदेवी धामीप्रति सदैव ऋणी छु। यसै गरी शोध अध्ययन गर्नका लागि उपयुक्त समय र वातावरण मिलाउनुका साथै अध्ययनका क्रममा हौसला, प्रेरणा तथा रचनात्मक सुझाव, मार्गदर्शन गर्नुहुने मेरा दाइ वीरेन्द्र सिंह धामी र भाइ राजेन्द्र सिंह धामीप्रति कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु।

प्रस्तुत शोधपत्र अध्ययनका क्रममा रचनात्मक सहयोग, सल्लाह तथा उत्साह प्रदान गर्नुहुने मेरा सहपाठी साथीहरू विनिता जोशी, कल्पना भण्डारी, कमला अधिकारी, राजेन्द्र लुँइटेल, जयन्ती कुमारी विष्ट, सिर्जना बाबा कार्की, सरिता हुमागाउँ, रूद्राणी पन्थीलाई विशेष धन्यवाद दिन चाहन्छु। यो शोध पत्र टाइपिड गरी सहयोग पुऱ्याउनु हुने के.के. थेसिसप्रति विशेष धन्यवाद व्यक्त गर्दछु।

अन्तमा यस शोधपत्रको उचित मूल्याङ्कनका लागि समिति समक्ष प्रस्तुत गर्दछु।

शोधार्थी

कोमल धामी

नेपाली भाषा शिक्षा विभाग

काठमाडौँ शिक्षा क्याम्पस रामशाह पथ,

काठमाडौँ

शोधसार

शोध शीर्षक	:	'निर्वाण' उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन
शोध निर्देशक	:	डा. डिल्लीराम रिमाल
शोधार्थी	:	कोमल धामी
विभाग	:	शिक्षाशास्त्र
क्याम्पस	:	नेपाली भाषा शिक्षा विभाग, काठमाडौं शिक्षा क्याम्पस रामशाह पथ, काठमाडौं
शैक्षिक वर्ष	:	२०७२/०७३
पृष्ठ सङ्ख्या	:	६३
अध्याय	:	पाँच

शोधका उद्देश्य

प्रस्तुत शोधका उद्देश्य निम्नानुसार रहेका छन् :

- 'निर्वाण' उपन्यासको पात्रहरूलाई वर्ग, उमेर, लिङ्ग र शैक्षिक अवस्थाका आधारमा वर्गीकरण गर्नु,
- 'निर्वाण' उपन्यासको पात्रहरूले प्रयोग गर्ने भाषाको वर्गगत, लिङ्गत, उमेरगत र शैक्षिक अवस्थाका आधारमा भाषिक प्रयोगको स्थिति पत्ता लगाउनु,
- भाषा शैलीका दृष्टिले 'निर्वाण' उपन्यासको समाज भाषिक अध्ययन गर्नु ।

प्रस्तुत शोधकार्य सम्पन्न गर्ने क्रममा प्राथमिक सामग्रीको रूपमा 'निर्वाण' घनश्याम खड्काको 'निर्वाण' उपन्यास र गौण सामग्रीका रूपमा शोध शीर्षकसँग सम्बन्ध राख्ने विभिन्न पाठ्यपुस्तक, पात्रपत्रिका, विभिन्न लेखहरू, सूचना, सुभावा आदिबाट सामग्री सङ्कन गरी पुस्तकालयीय कार्य विधि, वर्णनात्मक र विश्लेषणात्मक विधिलाई आधार बनाएर अध्ययन गरिएको छ । प्रस्तुत अध्ययनलाई 'निर्वाण' उपन्यासका पात्रहरूको वर्गीकरण र 'निर्वाण' उपन्यासको समाज भाषिक अध्ययनमा सीमित गरिएको छ ।

प्रस्तुत शोधपत्रको अध्याय एकमा शोध परिचय, अध्याय दुईमा पूर्वकार्यको अध्ययन र सैद्धान्तिक अवधारणा, अध्याय तिनमा अध्ययनको विधि र प्रक्रिया, अध्याय चारमा व्याख्या

र विश्लेषण तथा अध्याय पाँचमा सारांश, निष्कर्ष र उपयोगिता गरी पाँच वटा अध्यायमा संरचित रहेको छ ।

समग्रमा 'निर्वाण' उपन्यास आधुनिक तथा सामाजिक यथार्थवादी उपन्यास हो । आधुनिक समयमा हुने गरेको शोषण सामन्ती वर्ग र उच्च वर्गले निम्न वर्गमाथि गरेको दमन पद्धतिको यथार्थ चित्रण गरेको पाइन्छ । आधुनिक परिवेशमा संघर्ष, राजनैतिक, जालभेल र सामन्ती शासन व्यवस्थामा जनताका वीर व्यथाहरूलाई प्रस्तुत उपन्यासमा समेटिएको छ । प्रस्तुत शोधको मुख्य निष्कर्षहरू निम्नानुसार रहेका छन् :

- क) 'निर्वाण' सामाजिक यथार्थवादी उपन्यास, उपन्यासमा उच्चवर्ग, मध्यवर्ग र निम्न वर्गले प्रयोग गरेको भाषामा भिन्नता रहेको छ ।
- ख) लिङ्ग, उमेर र शैक्षिक अवस्थाका आधारमा पात्रहरूले प्रयोग गर्ने भाषामा स्पष्ट विभेद रहेको छ ।
- ग) समग्रमा उपन्यासमा प्रयुक्त भाषाशैली सरल, सहज हुनुका साथै स्थान, परिवेश र पात्र अनुकूल भाषाको प्रयोग भएको छ ।
- घ) नेपाली र अङ्ग्रेजी भाषाको प्रयोगले कोड मिश्रण भएको छ ।
- ङ) उपन्यासमा सरल र सहज भाषा शैलीको प्रयोग गरेर सामाजिक यथार्थमा आधारित व्यापक पात्र र परिवेशलाई समेटेको छ ।

विषय सूची

	पृ.संख्या
अध्याय एक : परिचय	१-५
१.१ अध्ययनको पृष्ठभूमि	१
१.२ समस्या कथन	२
१.३ अध्ययनको उद्देश्य	३
१.४ अध्ययनको सान्दर्भिकता	४
१.५ अध्ययनको सीमाङ्कन	४
अध्याय दुई : पूर्वकार्यको पुनरावलोकन तथा सैद्धान्तिक परिचय	६-१५
२.१ पूर्वकार्यको पुनरावलोकन	६
२.२ समाज भाषा विज्ञानको सैद्धान्तिक परिचय	११
२.२.१ समाज भाषा विज्ञानको परिचय	११
२.२.२ समाज भाषा विज्ञानको क्षेत्र	१२
२.२.३ भाषिक आधारमा समाजको वर्गीकरण	१४
२.२.४ भाषिक प्रयोगको स्थिति	१५
अध्याय तिन : अध्ययन विधि र प्रक्रिया	१६-१८
३.१ अध्ययनको ढाँचा	१६
३.२ अध्ययन क्षेत्र	१६
३.३ तथ्याङ्क सङ्कलन	१७
३.३.१ प्राथमिक सामग्री	१७
३.३.२ द्वितीय सामग्री	१७
३.३.३ तथ्याङ्कको व्याख्या विश्लेषण र प्रस्तुतीकरण	१७
३.३.४ अध्ययनको रूपरेखा	१७
अध्याय चार : व्याख्या र विश्लेषण	१९-४५
४.१ भाषाशैलीका दृष्टिले 'निर्वाण' उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन	१९
४.२ वर्ग, लिङ्ग, उमेर र शैक्षिक अवस्थाका आधारमा उपन्यासका पात्रहरूको वर्गीकरण	२२

४.३ उपन्यासका पात्रहरूको प्रयोग गरेको भाषाको वर्गगत, लिङ्गगत, शब्द भण्डारगत र शैक्षिक अवस्थाको विश्लेषण	२५
४.३.१ उच्च वर्गीय पात्रहरूको भाषिक विश्लेषण	२६
४.३.२ मध्यम वर्गीय पात्रहरूको भाषिक विश्लेषण	३०
४.३.३ निम्नवर्गीय पात्रहरूको भाषिक विश्लेषण	३३
४.३.४ लैङ्गिक आधारमा 'निर्वाण' उपन्यासका पात्रहरूले प्रयोग गरेको भाषाको विश्लेषण	३४
४.३.५ शब्द भण्डारका दृष्टिले भाषाको लैङ्गिक विश्लेषण	३६
४.३.६ शैक्षिक अवस्थाका आधारमा 'निर्वाण' उपन्यासको भाषिक विश्लेषण	३८

अध्याय पाँच : सारांश, निष्कर्ष र उपयोगिता ४६-५१

५.१ सारांश	४६
५.२ निष्कर्ष	४८
५.३ उपयोगिता	५०
५.३.१ नीतिगत तह	५०
५.३.२ प्रयोगगत तह	५१

सन्दर्भ ग्रन्थ सूची

व्यक्तिवृत्त